

Zawłaszczanie ziemi

Przegląd typów

Zawłaszczanie ziemi. Przegląd typów i studia przypadków

Niniejsza publikacja powstała w ramach projektu *Hands off the Land. Take action against land grabbing* realizowanego przez Instytut Globalnej Odpowiedzialności we współpracy z partnerami, współfinansowanego przez Unię Europejską. Część pierwsza jest oparta na opracowywanych w ramach projektu materiałach, natomiast część druga to tłumaczenie fragmentu raportu: *Political Dynamics of Land-grabbing in Southeast Asia: Understanding Europe's Role*, Saturnino M. Borras Jr., Jennifer C. Franco, Transnational Institute, Amsterdam, styczeń 2011. Dostępny w Internecie: <http://www.tni.org/report/political-dynamics-land-grabbing-southeast-asia-understanding-europes-role>.

Za pomoc w opracowaniu i zebraniu informacji szczególne podziękowania należą się Jennifer C. Franco oraz pozostałym partnerom.

Autorzy: (rozdział 1.) TNI, FDCL, FIAN, IGO; (rozdział 2.): Saturnino M. Borras Jr., Jennifer C. Franco

Tłumaczenie: Danuta Zgliczyńska

Redakcja i korekta: Małgorzata Kacperek

Opracowanie polskiego wydania: Agnieszka Iżykowska

Skład: Jerzy W. Wołodźko

Zdjęcie na okładce: Ton Rulkens/flickr, Whenje, Mozambik 2009.

Na zdjęciu roślina stosowana do produkcji biopaliw: *Jatropha curcas*.

Wydawca:

Instytut Globalnej Odpowiedzialności

ul. Bachmacka 1/11, 02-647 Warszawa

www.igo.org.pl

Wydanie I

Warszawa 2011

ISBN 978-83-928244-6-6

Projekt jest współfinansowany w ramach programu polskiej współpracy rozwojowej Ministerstwa Spraw Zagranicznych RP w 2011 r. oraz ze środków Unii Europejskiej.

Publikacja wyraża wyłącznie poglądy autora i nie może być utożsamiana z oficjalnym stanowiskiem Ministerstwa Spraw Zagranicznych RP ani Unii Europejskiej.

polska pomoc

Publikacja jest dostępna na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa 3.0 Polska. Pewne prawa zastrzeżone na rzecz Instytutu Globalnej Odpowiedzialności i partnerów. Utwór powstał w ramach programu polskiej współpracy rozwojowej realizowanej za pośrednictwem MSZ RP w roku 2011. Zezwala się na dowolne wykorzystanie utworu, pod warunkiem zachowania ww. informacji, w tym informacji o stosowanej licencji, o posiadaczach praw oraz o programie polskiej współpracy rozwojowej.

Wydrukowano na papierze pochodzącym z recyklingu.

Wstęp

W bieżącej debacie międzynarodowej funkcjonują dwie rywalizujące definicje zjawiska zawłaszczania ziemi.

Pierwsza kładzie nacisk na sposób przeprowadzania transakcji, które prowadzą do zmiany własności ziemi i innych naturalnych zasobów. Choć to podejście jest poprawne, to jednak – zamierzenie lub niezamierzenie – pomaga usprawiedliwiać coraz częstsze hasła namawiające jedynie do „regulacji” i większej „przejrzystości” wielkich umów ziemskich, bez pytania o intencje i cel takich umów.

Druga definicja zorientowana jest na następstwa tego rodzaju umów. Dotyczy to przede wszystkim utraty prawa lokalnej społeczności do ziemi, wody i innych zasobów naturalnych, a także strukturalnych konsekwencji tego zjawiska (np. koncentracji ziemi). Pomija natomiast sposób przeprowadzania transakcji. Zaletą tego podejścia jest wyeksponowanie negatywnych następstw zawłaszczania ziemi. Nie jest jednak jasne, w jakim stopniu obejmuje ono przypadki, w których dochodzi do zawłaszczania ziemi, ale prawo do ziemi nie jest zabierane (np. „niekorzystne włączanie” ludzi w powstające enklawy kompleksów agrożywnościowo-paszowopaliwowych), a także jaki jest stosunek zaangażowanych osób do innych konsekwencji tego zjawiska (np. degradacji środowiska).

W celu lepszego zrozumienia zjawiska zawłaszczania ziemi warto określić jego różne typy. W każdym przypadku mamy do czynienia z ziemią, która jest już przez lokalną społeczność wykorzystywana (do celów społecznych, gospodarczych lub innych), a której cel i sposób wykorzystania nagle się zmienia. Zmiany takie są dla społeczności bardzo znaczące i mają olbrzymi wpływ na ich życie.

Typy zawłaszczeń ziemi

Zawłaszczanie ziemi może być uznawane jako jedno całkowicie odrębne zjawisko. Przybiera ono jednak wiele zróżnicowanych form, w zależności od tego, w jaki sposób dana ziemia jest wykorzystywana. Tabela 1 przedstawia cztery główne kierunki zmian w wykorzystywaniu ziemi. Złożona rzeczywistość nie zawsze jednak umożliwia dopasowanie zachodzących procesów do idealnych typów, dlatego poniższą typologię należy traktować wyłącznie jako wypunktowanie podstawowych trendów.

Tabela 1. Zmiany w użytkowaniu ziemi – podstawowa typologia

Typ A żywność na żywność	Typ B żywność na biopaliwa
Typ C „nieżywność” na żywność	Typ D „nieżywność” na biopaliwa

Źródło: http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/SHS/pdf/Mexico_Borras_Presentation.pdf

W ramach każdego z powyższych typów można wyróżnić wiele dodatkowych wariantów. Tabela 2 jest więc próbą bardziej systematycznego ujęcia dynamiki, różnorodności i złożoności zachodzących obecnie zmian w użytkowaniu ziemi. Aby pojąć następstwa tych zmian dla rolniczych społeczności oraz działania podejmowane w ramach rzecznictwa politycznego, konieczne jest zrozumienie tych różnorodnych wewnętrznych tendencji. Każdy z poszczególnych typów użytkowania ziemi – gdzie ziemia użytkowana w określonym celu jest zawłaszczana i przekształcana na cele innego rodzaju – przedstawiamy krótko poniżej.

Typ A

Typ A1 to ziemia dotychczas wykorzystywana do produkcji żywności przeznaczonej na konsumpcję, wykorzystywana dla celów lokalnej wymiany handlowej – zjawisko znane także jako komodytyzacja produkcji żywności. Jest to tradycyjna zmiana użytkowania ziemi. Gdy cena żywności rośnie, więcej rolników jest skłonnych sprzedać część lub całość wyprodukowanej żywności na rynku lokalnym, żeby zarobić więcej pieniędzy; lub gdy plony obficie obrodzą, rolnicy są skłonni trzymać się danego sektora produkcji.

Typ A2 to ziemie do produkcji żywności przeznaczonej na konsumpcję lub na wymianę krajową, przekształcane w ziemie przeznaczone do produkcji żywności (w tym produkcji paszy zwierzęcej) na eksport¹. Choć ten typ nie jest nowy, obecnie pojawiły się czynniki, które powodują, że jest to zjawisko bardziej kontrowersyjne. Największy udział w tej zmianie mają bowiem państwa nie mające tradycji zawłaszczania ziemi, np. bogate kraje Zatoki Perskiej, Korea Południowa, Japonia, Chiny i Indie. Światowy kryzys żywnościowy w latach 2007-2008 skłonił wiele nowych podmiotów, wcześniej nie stosujących zawłaszczania ziemi, do zawierania tego typu transakcji za granicą, w celu zapewnienia bezpieczeństwa żywnościowego we własnym kraju oraz w celu inwestycji finansowych².

¹ Obejmuje pasze na eksport, np. soję i kukurydzę.

² Holt-Giménez E., Patel R. i A. Shattuck, *Food Rebellions! Crisis and the Hunger for Justice*, Food First Books, Oakland 2009.; i Bello W., *Wojny żywnościowe*, Instytut Wydawniczy Książka i Prasa, Warszawa 2011.

Tabela 2. Charakter, cel i ukierunkowanie zmian użytkowania ziemi

	Charakter i cel pierwotny	Charakter i cel wynikający ze zmian
A	Produkcja żywności	Produkcja żywności
A1	Żywność przeznaczona do konsumpcji	Żywność na rynek krajowy
A2	Żywność przeznaczona do konsumpcji, wymiana krajowa	Żywność na eksport
A3	Żywność na eksport, monoprawa i rolnictwo przemysłowe	Żywność przeznaczona do konsumpcji i wymiany krajowej, produkcja na małą skalę, polikultura rolna
B	Produkcja żywności	Produkcja biopaliw
B1	Żywność przeznaczona do konsumpcji, wymiana krajowa	Biopaliwa na eksport
B2a	Żywność przeznaczona do konsumpcji, wymiana krajowa	Biopaliwa do użytku lokalnego i wymiany krajowej, lecz produkcja kontrolowana przez korporacje
B2b	Żywność przeznaczona do konsumpcji, wymiana krajowa	Biopaliwa do użytku lokalnego i wymiany krajowej, lecz produkcja niekorporacyjna
C	Nie do produkcji żywności	Produkcja żywności
C1	Tereny leśne	Żywność przeznaczona do konsumpcji, wymiana krajowa
C2	Tereny leśne	Żywność na eksport
C3	Nieużytki, ziemie jałowe	Żywność przeznaczona do konsumpcji, wymiana krajowa
C4	Nieużytki, ziemie jałowe	Żywność na eksport
D	Tereny leśne, nieużytki/ziemie jałowe	Produkcja biopaliw
D1	Tereny leśne	Biopaliwa do użytku krajowego i wymiany krajowej
D2	Tereny leśne	Biopaliwa na eksport
D3	Nieużytki i ziemie jałowe	Biopaliwa do użytku krajowego i wymiany krajowej
D4	Nieużytki i ziemie jałowe	Biopaliwa na eksport
E	Do produkcji żywności lub nie do produkcji żywności	Nie do produkcji żywności/paliw - leśnictwo przemysłowe, kopalnie lub turystyka

Uwaga! Tylko wiersze zaznaczone na szaro reprezentują typy zmian użytkowania ziemi, które są obiektem protestów i politycznych kampanii przeciwników zawłaszczania ziemi. Wszystkie te typy polegają na zmianie dotychczasowego wykorzystania ziemi służącej lokalnej społeczności i wymianie regionalnej na produkcję przeznaczoną na eksport.

Przykład: Kampong Speu, Kambodża

Przypadek ten dotyczy dużego obszaru, ok. 20 tys. ha, w prowincji Kampong Speu w Kambodży. Tereny zajmują przede wszystkim lasy wtórne z licznymi nawadnianymi polami ryżowymi, rozsianymi po całym obszarze. Pracują tam i mieszkają dwie grupy rolników: przebywający tu od kilkudziesięciu lat oraz ci, którzy ponownie się osiedlili w latach 90. Ziemie służyły do produkcji żywności dla rolników oraz dla lokalnej społeczności. Ostatnio rząd kambodżański opracował nowe mapy państwa i określił ten obszar jako strefę gruntów pod inwestycje gospodarcze (Economic Land Concession, ELC). Ziemie zostały oddane w ramach przydziału gruntów - w dwóch oddzielnych umowach - dobrze znanemu politykowi, blisko związanemu z krajowymi władzami. Dwa kontrakty zawarte z tymi samymi właścicielami były oczywistym przykładem bezczelnej próby obejścia obowiązującego przepisu zakazującego przyznawania przydziału na grunty powyżej 10 tys. ha. Firmy przystąpiły do zajmowania ziemi pomimo protestu rolników. Wielu z nich więziono. Inni byli siłą wywłaszczani i porzuceni na terenach bez żadnej infrastruktury umożliwiającej założenie nowej społeczności. Otrzymywali niewielkie odszkodowanie w postaci 25 \$ za hektar. Przedsiębiorstwo obecnie zaczęło produkować trzcinę cukrową - głównie na eksport, najprawdopodobniej do Unii Europejskiej. Kapitał spółki jest powiązany z tajskim kapitalistą, który nawiązał współpracę eksportową z UE.

Więcej informacji w dokumencie organizacji Bridges across Border Cambodia i TNI, *Bittersweet: A Briefing Paper Industrial Sugar Production, Trade and Human Rights in Cambodia*, prezentowanym na AEPF 2010 w Brukseli oraz w drugim rozdziale niniejszej publikacji.

Typ A3 to ziemia dotychczas wykorzystywana do produkcji żywności i pasz przeznaczonych na eksport. przekształcana na małe rodzinne farmy, głównie z produkcją żywności na własny użytek lub krajową wymianę. Taka sytuacja jest jednak rzadkością, gdyż plantacje produkujące na dużą skalę są na ogół wyłączane z reform ziemskich.

Typ B

Typ B1 to ziemia do produkcji żywności przeznaczonej na konsumpcję lub na rynek krajowy, przekształcane na ziemię przeznaczoną do produkcji biopaliw na eksport. To stosunkowo nowy typ związany z powstaniem nowej polityki energetycznej w Europie i na świecie w pierwszej dekadzie XXI w. Bioenergie – biopaliwa w transporcie, biomasę (drewniane ścinki/granulat) w elektryce – zaczęto masowo promować jako „rozwiązanie” problemu redukcji zużycia paliw kopalnych i emisji gazów cieplarnianych z możliwością utrzymania obecnego stylu i poziomu „rozwoju” krajów Północy. Produkcja biopaliw na eksport wymaga dużego finansowania, mono-upraw, przemysłowej skali produkcji oraz nowej infrastruktury transportowej. Przykładem tego rodzaju działań jest przemysłowa produkcja etanolu z trzciny cukrowej w Brazylii i z kukurydzy w Stanach Zjednoczonych³.

³ Wilkinson J., Herrera S., *Biofuels in Brazil: debates and impacts* [w:] *The Journal of Peasant Studies*, 37(4), 2010, s. 749-768. o o brazylijskiej trzcinie cukrowej; Gillon S., *Fields of dreams: negotiating an ethanol agenda in the Midwest United States* [w:] *The Journal of Peasant Studies*, 37(4), 2010, s. 723-748. - o przemyśle produkcji etanolu w USA.

Przykład: Procana, Mozambik

Inwestycja Procana, obejmująca 30 tys. ha, to największy projekt uprawy trzciny cukrowej do produkcji etanolu, zaplanowany i zrealizowany w Mozambiku. W projekcie brała udział firma z siedzibą w Londynie. Był to jeden kawałek gruntu przeznaczony do rolnictwa na potrzeby własne oraz do wypasu zwierząt hodowanych przez pasterzy (bydło i kozy); pozostała część gruntów to lasy wtórne, będące ważnym źródłem utrzymania dla lokalnych producentów węgla drzewnego. Ziemię przecina rzeka Los Elefantes, która stanowi ważne źródło wody dla upraw rolnych i zwierząt. Ziemię tę znajdują się również w pobliżu olbrzymiej tamy Massingir. Firma przesiedliła setki ludzi pracujących, uprawiających ziemię i hodujących zwierzęta na obszarze 30 tys. ha. Rozpoczęto oczyszczanie i przygotowywanie gruntu pod ogromną, przemysłową, mono-uprawową plantację trzciny cukrowej przeznaczoną do produkcji etanolu na eksport do południowoafrykańskich krajów SADC⁴ i do Europy. Rząd wspierał inwestycję, oferując bardzo niskie stawki dzierżawy i zapewniając firmie odpowiednią ilość gwarantowanej dostawy wody z Zapory Massingir do nawadniania plantacji. Z kilku złożonych powodów firma ostatecznie wycofała się z inwestycji (prawdopodobnie nie zdołała zgromadzić niezbędnych planowanych funduszy), a rząd musiał formalnie wycofać się z kontraktu. Jednak rząd nadal liczy na nowych zagranicznych inwestorów, którzy zagospodarują te tereny.

Więcej informacji w artykule: S. Borras, D. Fig i S. Monsalve, *The politics of agrofuels and mega-land and water deals: insights from the ProCana case, Mozambique*, [w:] *Review of African Political Economy*, Vol. 38, Nr 128, lipiec 2011, s. 215–234.

Odmiennym przykładem jest **Typ B2a** oraz **B2b**, czyli ziemię do produkcji żywności przeznaczoną na konsumpcję lub wymianę krajową, przekształcaną na ziemię do produkcji biopaliw na rynki lokalne. Przypadek B2a dotyczy procesu realizowanego przez korporacje krajowe lub zagraniczne). Na przykład w Mozambiku rząd chce (przynajmniej oficjalnie) rozwinąć sektor biopaliw, w większości należący do zagranicznych inwestorów, częściowo na potrzeby krajowe, ponieważ prawie dwie trzecie kraju nie jest zelektryfikowane⁵. W przypadku B2b mamy natomiast do czynienia z produkcją biopaliw na poziomie lokalnej wspólnoty, bez udziału korporacji.

Typ C

Typ C1 oraz **C3** to tereny leśne, łąki i mokradła, które są przekształcone na tereny wykorzystywane do produkcji żywności przeznaczoną na konsumpcję lub wymianę krajową. Jest to naturalne zjawisko w życiu rolniczych społeczności.

Typ C2 to tereny leśne lub ziemię przeznaczoną do innych celów niż produkcja żywności, przekształcaną na ziemię pod uprawę żywności przeznaczoną na eksport. Ten rodzaj zmiany nie jest nowy i został zapoczątkowany w okresie kolonialnym⁶. Wzrost popy-

5 S. Borras, D. Fig i S. Monsalve, *The politics of agrofuels and mega-land and water deals: insights from the ProCana case, Mozambique*, [w:] *Review of African Political Economy*, Vol. 38, Nr 128, lipiec 2011, s. 215–234. .. Dane w oparciu o oddzielne i wspólne wizyty terenowe autorów w Mozambiku w 2010 r.

6 Friedmann H., McMichael M., *Agriculture and the state system: the rise and fall of national agricultures, 1870 to the present* [w:] *Sociologia Ruralis*, 29 (2), 1989, s. 93–117 - analiza systemu żywnościowego; i Weis T., *The Accelerating Biophysical Contradictions of industrial capitalist Agriculture* [w:] *Journal of Agrarian Change*, 10(3), 2010, s. 315–341.- bardziej aktualna dyskusja.

4 Ang. Southern African Development Community - Południowoafrykańska Wspólnota Rozwoju

tu na tanie mięsne potrawy typu fast food w krajach Północy, od lat 70. XX w., spowodował postępujące wycinanie lasów w krajach Południa w celu zwiększenia terenów pod hodowlę bydła. Rosnący zaś sektor hodowli zwierząt w krajach Północy (i w Chinach) wymaga tanich pasz zwierzęcych, co z kolei powoduje kolejne wycinki lasów, służące powiększeniu terenów uprawnych (np. ekspansja upraw soi w Ameryce Południowej). Wyraźnym przykładem jest też ponowna penetracja lasów amazońskich. Większość z tych inicjatyw ekspansji produkcji realizowana jest przez korporacje krajowe lub międzynarodowe, lecz z dużą zachętą ze strony rządu danego kraju.

Przykład: brazylijska Amazonia, hodowla bydła

Dwa największe sektory produkcji, odciskające swój ślad w krajobrazie amazońskim, to hodowla bydła i uprawy soi. Przykład ten jest lepiej opisany jako ogólne zjawisko zawłaszczania ziemi w brazylijskiej Amazonii, nie zaś jako jeden konkretny przypadek.

Więcej informacji:

Wilkinson, J., Herrera, S., *Biofuels in Brazil: debates and impacts* [w:] *Journal of Peasant Studies*, 37 (4), październik 2010, s. 749–768.

Novo, A., K. Jansen, M. Slingerland i K. Giller, *Biofuel, dairy production and beef in Brazil: competing claims on land use in Sao Paulo state* [w:] *The Journal of Peasant Studies*, 37(4), październik 2010, s. 769–792.

Typ C4 to tereny niezalesione, takie jak łąki, i tereny podmokłe, które stają się ziemią pod uprawę żywności na eksport. Wiele terenów podmokłych w krajach Południa przekształcono w stawy rybne, np. po to, żeby produkować wysokiej wartości towary eksportowe (krewetki, ryby etc.). Pod względem

charakteru, kierunku, zasięgu oraz procesu socjopolitycznego, ten typ jest podobny do typów A2, B1 i C2 – czyli najbardziej kontrowersyjnych rodzajów przekształceń. C4 jednak nie obejmuje bezpośrednio ziem przeznaczonych pod produkcję żywności. Nie są to też tereny leśne (przynajmniej według oficjalnej klasyfikacji użytkowania gruntów). Dlatego to przekształcenie użytkowania zazwyczaj nie jest aż tak kontrowersyjne jak w przypadku terenów leśnych⁷.

Typ D

Typ D1 i D3 to tereny leśne i nieużytki, które są przekształcane na tereny wykorzystywane do produkcji biopaliw przeznaczonych dla lokalnej społeczności lub na wymianę krajową. Biopaliwo wykorzystywane jest przede wszystkim w lokalnym transporcie, zapewnia mieszkańcom wioski dostęp do energii lub jest sprzedawane na lokalnym rynku.

Typ D2 dotyczy terenów leśnych przekształconych na ziemię do produkcji biopaliw na eksport. Przykładem tego rodzaju zawłaszczania ziemi jest wycinanie lasów w krajach globalnego Południa w celu zapewnienia paliw do samochodów w krajach Północy. Ekspansja produkcji produktów potrzebnych do produkcji biopaliwowa w brazylijskiej Amazonii oraz masowa wycinka indonezyjskich lasów są dwoma najbardziej dramatycznymi i najważniejszymi przykładami. Często są to inwestycje korporacji zarówno międzynarodowych, jak i krajowych, a kapitał powstały w tym procesie gromadzony jest zazwyczaj przez garstkę firm.

⁷ Tereny trawiaste i podmokłe często mają duże znaczenie ekologiczne, np. brazylijskie *cerrado*, dzięki czemu te kwestie przyciągają coraz większą uwagę obrońców środowiska naturalnego.

Przykład: Indonezyjski olej palmowy

Najbardziej znany przykład to wycinanie lasów i przekształcanie terenów leśnych w Indonezji na plantacje palm do produkcji oleju. Obecnie Indonezja jest największym na świecie producentem oleju palmowego - wyprzedziła nawet Malezję. Nie jest to oczywiście zwykła kwestia zawłaszczenia i przygotowania ziem do produkcji biopaliw. Przyczyna rozwoju upraw na biopaliwa związana jest z ich „elastycznością” - mają one bowiem różnorodne zastosowanie i łatwo można zmienić ich przeznaczenie, co sprawia, że taka roślina uprawna jest znacznie bardziej atrakcyjna dla inwestorów. Olej palmowy może być produktem spożywczym (używany do gotowania, składnikiem wielu produktów żywnościowych, np. czekolady), a także służyć do produkcji towarów, takich jak kosmetyki; używany jest także do wytwarzania paliwa biodiesla⁸. W związku z tym nie można dowieść bezpośredniego powiązania między danym obszarem ziemi w Indonezji, a transakcją firmy produkującej biopaliwa w Europie. Przede wszystkim dlatego, że do tej chwili znaczna część oleju palmowego była wykorzystywana do celów spożywczych (olej do gotowania) i eksportowana do Chin i Indii. Z kolei masowe wycinanie lasów oraz ekspansja plantacji palm olejowych w Indonezji jest w dużej mierze inspirowana nałożonym przez Unię Europejską obowiązkiem mieszania biopaliw z tradycyjnymi paliwami.. Rząd indonezyjski oraz przedsiębiorstwa wyprzedzają ogromny wzrost popytu na rynku unijnym, który zapewnia potężny rynek dla biodiesla produkowanego z oleju palmowego.

Więcej informacji:

McCarthy, J.F., *Processes of inclusion and adverse incorporation: oil palm and agrarian change in Sumatra, Indonesia* [w:] *The Journal of Peasant Studies*, 37(4), październik 2010, s. 821–850.

White B., Dasgupta A., *Agrofuels capitalism: a view from political economy* [w:] *The Journal of Peasant Studies*, 37(4), 2010, s. 593–607.

Typ D4 to zmiana użytkowania ziem oficjalnie niesklasyfikowanych jako ziemie do produkcji żywności lub jako tereny leśne. Ziemie te często są określane jako „jałowe/marginalne”, „ugory”, lub „nieużytki” i przekształcane na ziemie pod produkcję biopaliw przeznaczonych na eksport. Wszystkie korporacje i rządy lobbują na rzecz produkcji biopaliw na tych terenach, argumentując, że nie wpłynie to niekorzystnie na istniejącą produkcję żywności oraz stan lasów, ponieważ nowe inwestycje będą ulokowane poza istniejącymi tam lasami oraz obszarami produkcji żywności⁹. Trzeba zwrócić uwagę na to, że ziem, sklasyfikowanych jako marginalne lub jako nieużytki, jest bardzo dużo na całym świecie. Często się jednak zdarza, że jest to tylko państwowa i oficjalna klasyfikacja, nie mająca nic wspólnego z rzeczywistością. Dobrym przykładem jest wspomniana wyżej plantacja trzciny cukrowej w Kampong Speu w Kambodży, skąd przesiedlono rolników z 20 tys. ha, a podstawą tej decyzji było oficjalne uznanie terenów za marginalne i niewykorzystywane przez lokalną społeczność.

Typ E

Typ E obejmuje ziemie, które – niezależnie od wcześniejszego rodzaju użytkowania przez rolniczą społeczność – są przekształcane na ziemie przeznaczone nie do produkcji żywności lub paliw, lecz do wydobywania surowców, np. leśnictwo, kopalnie, i do kruszenia hydraulicznego (nowy proces technologiczny wydobywania gazu ziemnego z łupków „polegający na wmpowrywaniu pod wysokim ciśnieniem dużych ilości

⁸ Paliwo do silników wysokoprężnych (diesel), na paliwo ciekłe, wyprodukowane z odnawialnych surowców, np. olejów roślinnych.

⁹ Np. Deininger, K., *Challenges posed by the new wave of farmland investment* [w:] *Journal of Peasant Studies*, 38 (2), 2011, s. 217-247.

mieszaniny wody z dodatkami chemicznymi i piaskiem, w celu wytworzenia szczelin w skałach pod ziemią i uwolnienia gazu ziemnego¹⁰). To także różnego rodzaju „zawłaszczania zielone”¹¹, lub zawłaszczanie ziem do celów turystyki konwencjonalnej¹².

Przykład: Peaphimex w Pursat w Kambodży

Przypadek Peaphimex w Pursat w Kambodży dotyczy gruntu o powierzchni 300 tys. ha, na którym zniszczono lasy wtórne. To, co odróżnia ten teren od Kamping Speu, to brak nawadnianych pól ryżowych w obrębie terenów leśnych. Na tym ogromnym obszarze wycinany jest las wtórny (źródło produktów leśnych - nie drewna - zapewniających utrzymanie pobliskim społecznościom). Teren zamieniany jest w ogromną, monouprawową plantację: przemysłową uprawę eukaliptusów, należącą do kambodżańskiego przedsiębiorstwa, blisko powiązanego z władzami rządowymi oraz z pewnymi inwestorami chińskimi zajmującymi się przetwórstwem miazgi drzewnej.

10 Yale Environment 360, *Fracking stirs controversy in South Africa* [w:] The Guardian, 2 września 2011. Dostępny: <http://www.guardian.co.uk/environment/2011/sep/02/frack-controversy-south-africa> [Dostęp: 3 września 2011].

11 Coraz częstszym zjawiskiem staje się kupowanie przez osoby prywatne oraz niektóre fundacje rozległych obszarów ziemskich, celem ochrony środowiska naturalnego na danym obszarze.

12 Typ E to dodatkowy rodzaj w tabeli opracowanej przez Borrassa i Franco, zaproponowany początkowo przez Ruth Hall w oparciu o trendy procesu zawłaszczania ziemi w Afryce Południowej i dostosowany na nasze potrzeby.

Historia 1. Kambodża

Wioska Omlaing znajduje się w prowincji Kamping Speu w Kambodży¹³. Z powodu ostatniego przypadku zawłaszczania ziemi, wioska ta stała się sławna zarówno w Kambodży, jak i na całym świecie. Dwie parcele ziemi – każda po 9000 ha – przyznane zostały firmie Phnom Penh Sugar Company i firmie Kamping Speu Sugar Company. Obie firmy należą do zajmującego silną pozycję polityczną senatora Kambodżańskiej Partii Ludowej, kambodżańskiego magnata biznesu – Ly Yong Phata. Te dwa przydziały ziemi były częściowo wspierane przez specjalny program rządowy polegający na przyznawaniu dużych obszarów w celu promowania inwestycji. Według programu limit jednego przydziału to 10 tys. ha. Formą przejmowania gruntu jest umowa rządowa na dzierżawę na 99 lat. W tym przypadku obie parcele sąsiadują ze sobą, więc faktycznie jednemu właścicielowi przyznano prawie 20 tys. ha.

Ziemie te są przeznaczone pod monouprawę trzciny cukrowej przeznaczonej głównie na eksport do Europy w postaci cukru. A firmy, będące własnością Ly Yong Phata, zawarły sojusz z tajskim przedsiębiorstwem działającym w sektorze produkcji trzciny cukrowej. W lutym 2010 r. ceny cukru na świecie osiągnęły najwyższy poziom od 29 lat. Kambodża zachęcała producentów cukru do jego produkcji na eksport do Unii Europejskiej. Producenci cukru mogą eksportować swoje towary bez taryf w ramach unijnej umowy EBA (ang. *Everything But Arms*), zawartej z krajami rozwijającymi się. Kambodża, zachęcona

tą polityką, przyciągnęła na swój teren znaczące bezpośrednio inwestycje zagraniczne. W wyniku tego powstało wiele przedsiębiorstw przetwarzających trzcinę cukrową. Kambodżańska Koh Kong Sugar Industry Company Limited, tajska Khon Kaen Sugar i tajwańska Vewong Corp otworzyły rafinerię trzciny cukrowej w prowincji Koh Kong. Kambodżańska Mong Reththy Group, w partnerstwie z jednym z francuskich przedsiębiorstw, również ma otworzyć fabrykę, produkującą 80 tys. ton cukru do sprzedaży na rynkach europejskich. Wszystkie te firmy potrzebowały dużych terenów pod produkcję. Przypadek ziem Omlaing najlepiej można zrozumieć w tym szerokim kontekście polityczno-ekonomicznym.

Obszar obejmujący prawie 20 tys. ha w Omlaing od zawsze był zamieszkiwany i uprawiany przez setki wieśniaków. To piękna równina poprzecinana strumieniami, które nawadniają poletka ryżowe. Sporne ziemie to szachownica terenów porośniętych lasami wtórnymi i niskimi krzewami, poprzecinanych wieloma nawadnianymi żyznymi polami ryżowymi. Większość ludności wiejskiej żyła i pracowała na tych ziemiach od pokoleń. Nowi osiedleńcy przybyli tuż po nastaniu pokoju w połowie lat 90. XX w.

Po otrzymaniu koncesji, firmy zaczęły oczyszczać ziemie. Najszybciej wysiedlono najnowszych osiedleńców. Każde gospodarstwo domowe otrzymało 25 \$ odszkodowania i zostało przesiedlone w miejsce pozbawione infrastruktury i odpowiedniego potencjału rolniczego. Teren przez nich zajęty został odgradzony od przygotowywanej plantacji za pomocą drutu kolczastego. Większość wieśniaków, którzy mieli gospodarstwa na spornym obszarze i mieszkali tam od długiego czasu, otrzymała 100 \$ odszkodowania za hektar nawadnianych pól ryżowych. Wielu nie zgodziło się na przyjęcie odszkodowania i opuszczenie

¹³ Częściowo w oparciu o wyniki prac terenowych Borrassa (kwiecień 2010).

swoich gospodarstw. Powstał konflikt między rolnikami, przedsiębiorstwem i rządem. Oczyszczanie i przygotowanie terenu trwało, dostęp do gospodarstw był odcinany, a rowy nawadniające niszczone. Wieśniacy zaczęli stawiać opór, wzniesając małe pożary, obrzucając kamieniami pojazdy przedsiębiorstwa, a nawet tworząc barykady na głównych autostradach. Rząd wysłał policję do ochrony pracowników i sprzętu przedsiębiorstwa. Wieśniacy nie zaprzestali protestów przeciwko zawłaszczaniu ziemi, a kilku z nich aresztowano i wsadzono do więzienia.

Choć wielu wieśniaków utraciło źródło utrzymania lub jest bliskich jego utraty, firma rozpoczęła sadzenie trzciny cukrowej i niedługo rozpocznie zbiory i przetwarzanie trzciny na eksport, głównie do Europy. Dwustronne i międzynarodowe instytucje, z którymi Europa jest związana – jak i sama Unia Europejska – odmówiły otwartego oficjalnego potępienia przypadków łamania praw człowieka przez przedsiębiorstwo i policję. Nie uznano oficjalnie ani nie potępiono faktu, że zawłaszczanie ziemi i przesiedlanie wieśniaków było częściowo spowodowane unijną polityką dotyczącą handlu cukrem. Być może pojedynczym głosem jest głos Sprawozdawcy ONZ ds. Prawa do Żywności, Oliviera de Schutter, który zwrócił uwagę na kwestię ziem Omlaing.

Według Światowego Banku¹⁴ do września 2010 r. przyznano w Kambodży 61 koncesji na duże parcele ziemi, o łącznej powierzchni 958 tys. ha – każda parcela o średniej powierzchni 8 985 ha. Jednakże Nabyto jednak również wiele mniejszych, nieudokumentowanych parcel, których nie uwzględniono w tych oficjalnych obliczeniach.

14 *Rising Global Interest in Farmland: Can it Yield Sustainable and Equitable Benefits?*, Bank Światowy, Waszyngton 2010.

Historia 2. Indonezja

Historia ta dotyczy wioski zajmującej się produkcją oleju palmowego i pochodzi z ostatniej publikacji Johna McCarthy'ego¹⁵:

„Przyjrzymy się odległej wiosce znajdującej się w systemie KKPA¹⁶ – miejscowości ze 188 gospodarstwami domowymi. Wiosce przyznano 900 ha ziemi według schematu: 300 ha na plantację i 600 ha na małe gospodarstwa produkujące olej palmowy. Ankietowane osoby, mieszkające w wiosce, odpowiedziały, że tylko 10 gospodarstw – powiązanych z władzami wioski – zdołało utrzymać uprawnienia KKPA do oleju palmowego. Okazało się, że wieś miała małe możliwości, żeby stawić czoło wyzwaniom związanym z produkcją oleju palmowego. Kiedy pojawiła się taka sama motywacja jak w stosunku do ich sąsiadów, wieśniacy nawet jeszcze chętniej sprzedawali swoje prawa do zbioru soków palmy¹⁷.

¹⁵ McCarthy, J.F., *Processes of inclusion and adverse incorporation: oil palm and agrarian change in Sumatra, Indonesia* [w:] *The Journal of Peasant Studies*, 37(4), październik 2010, s. 837.

¹⁶ „Kolejna generacja systemów, zwana »Podstawowe kredyty spółdzielcze dla członków« (Koperasi Kredit Primer untuk Anggota, KKPA), obejmowała lata 1995-1998. Oznaczało to model bardziej bezpośredniego »partnerstwa« społeczności-sektora prywatnego z producentem plantacyjnym odpowiedzialnym praktycznie za cały projekt: bezpośrednią współpracę z uczestniczącymi rolnikami przy rozwiązywaniu problemów związanych z gruntami, zapewnienie szkoleń i usług doradczych dla kooperatyw rolniczych oraz tworzenie infrastruktury bez pośredniego zaangażowania państwa” (McCarthy, op. cit., s. 831-832).

¹⁷ „Państwo zapewniło dostęp do gruntów leśnych i wiejskich, rozwoju infrastruktury i kredytów po preferencyjnych stawkach na tworzenie plantacji. Na ogół wymagane były 20-80-procentowe udziały obszaru plantacji przedsiębiorstwa i obszaru należącego do małych gospodarstw. Państwo zapew-

Gdy brokerzy przedstawili ofertę na skup soku z palmy, ziem nieurodzajnych i pozostałych wspólnych terenów należących do wioski, wieśniacy zapragnęli sprzedać swoje ziemie, jak stwierdził jeden z lokalnych urzędników”.

„Brokerzy rozpowiadali, że to »marzenie, nie uda się«. W tym samym czasie zdobywali prawo do niewydajnego małego gospodarstwa produkującego olej palmowy. Otrzymywali 100 tys. rupii za hektar (ok. 14,18 dolarów amerykańskich) w okresie świętowania po ramadanie, kiedy mieli trudności ze zdobyciem czegoś do jedzenia lub z posłaniem dzieci do szkoły. W momencie gdy pojawia się prawdziwa konieczność, nadarza się okazja sprzedaży ziemi. Więcej ziemi sprzedano w porze deszczowej [trudny okres dla rolników zajmujących się uprawą kaczuku, ponieważ ujęcia soku z drzew są okresowo zamykane].”

„Najważniejsze postacie w lokalnej miejscowości wykupiły duże parcele gruntów, a rodzina wójta nabyła 100 ha przy głównej drodze prowadzącej do wioski. Były sołtys wioski oszacował, że 30-60 procent ze 188 gospodarstw domowych straciło swoje ziemie. Utrzymują się jako ubodzy, najemni robotni-

niało „finansowanie dla małych plantacji, pokrywało początkowe wydatki na życie i mieszkanie”, wymagając, żeby „główna plantacja/firma była odpowiedzialna za usługi doradcze, zbiór i przetwarzanie zebranych owoców”. System centralnej plantacji wiązał się ze stałym odizolowaniem lokalnych ziem, w celu rozwijania plantacji - „rdzenia” w ramach przyznanego przez państwo „pozwolenia na użytkowanie ziemi” dotyczącego „gruntów państwowych”, wraz z zapewnieniem małych gospodarstw zwanych „plazmą”. Gospodarstwa obejmowały 2 ha upraw palmy olejowej na jedną rodzinę i małą działkę przy każdym domu, przeznaczoną pod uprawę roślin jadalnych. Rolnik otrzymywał pełne prawa do swojego gospodarstwa w ramach pożyczki na rozwój produkcji oleju palmowego” (McCarthy, op. cit., s. 828-829).

cy (*buruh harian lepas*), bez pewnego źródła utrzymania czy ochrony pracownika”.

Według Johna McCarthy’ego¹⁸: „Palma oleista to roślina uprawna, która powoduje transformację rolniczą na ogromną skalę. Największy popyt na nią jest w Azji południowo-wschodniej. Tereny pod uprawę płamy olejowej zwiększyły tam swoją powierzchnię z 4,2 mln ha w 2000 r. do 7,1 mln ha w 2009 r., plus miliony dodatkowych hektarów w fazie przekształcania lub oczekujących na przygotowanie pod uprawy. W ostatnich latach sektor małych gospodarstw znacząco się powiększył. Szacuje się, że 3,5 mln małych gospodarstw w Indonezji uprawia palmę olejową – 40 procent gruntów przeznaczonych jest pod tę uprawę. W styczniu 2007 r. 59 firm i instytucji z sektora energetycznego zobowiązało się do zainwestowania 12,4 miliarda dolarów amerykańskich na rozwój produkcji biopaliwa w Indonezji. Aby wesprzeć to zobowiązanie, w 2007 r. rząd indonezyjski przeznaczył 6,5 mln ha »nieużytków« na uprawy wykorzystywane do produkcji biopaliw, w tym 3 mln ha pod uprawę palmy olejowej”.

Historia 3. Filipiny

Po kryzysie żywnościowym w latach 2007–2008 rząd filipiński wyznaczył grunty, które mogłyby zostać przeznaczone pod zintensyfikowaną produkcję żywności oraz uprawy roślin przeznaczanych na biopaliwa (takich jak jatrofa). Było to dużą zachętą dla krajowych i międzynarodowych inwestorów do zablokowania możliwości inwestycyjnych na terenach wiejskich. W 2009 r. rząd filipiński oddał milion hektarów tzw. marginalnych i niezamieszkałych terenów pod wspólną inwestycję Malaysian Kuok Group of Companies and the Filipino San Miguel Corporation (SMC), z miliardem dolarów amerykańskich kapitału inwestycyjnego. Według oficjalnych oświadczeń przedsiębiorstw, wspólna inwestycja ma na celu pomóc rządowi w zapewnieniu bezpieczeństwa żywnościowego poprzez przekształcenie marginalnych gruntów, nieużytków i terenów niezamieszkałych w obszary produkcyjne.

Nasze ostatnie badania terenowe, w niektórych z kluczowych obszarów objętych tą inwestycją w Davao del Norte w Mindanao, wykazały, co następuje: (a) kluczowymi promowanymi uprawami i produktami jest maniok (do produkcji etanolu) i palma oleista, (b) wszystkie oddane ziemie w tej prowincji są gęsto zamieszkane, wprost przeciwnie do oficjalnego cenzusu klasyfikującego je jako tereny niezamieszkałe, (c) wszystkie oddane tereny są gruntami produkcyjnymi, co nie zgadza się z raportami klasyfikującymi je jako tereny marginalne i nieużytki. W jednej z gmin w Davao del Norte pracownicy terenowi firmy San Miguel Corporation przyznali, że grunty te są wysoko wydajne i uprawiane przy zastosowaniu technologii upraw mieszanych i multiupraw. Grunty

18 McCarthy J., op. cit., s. 833.

są na tyle wydajne, że ludności nie można skusić wystawioną przez przedsiębiorstwo ofertą pracy w systemie kontraktowania.

Jednak w niektórych miejscach ludność została przekonana do przyłączenia się do systemu kontraktów z przedsiębiorstwem. Badania terenowe sugerują, że rolnicy, którzy postanowili przyłączyć część swoich ziem w ramach systemu, wykorzystali część pól uprawnych pod uprawę manioku do produkcji etanolu. Obecnie, w wielu miejscach związanych z inwestycją San Miguel – Kuok, miejscowa ludność staje się coraz bardziej podejrzliwa i obawia się, że nowy system jest tylko wstępem do utraty ziemi.

Trzy historie – jedno przesłanie

Oczywiście przedstawione powyżej trzy historie mają odmienny przebieg oraz konteksty socjoekonomiczne i polityczne. Niemniej jednak ich przekaz jest podobny – pokazują określony charakter zawłaszczania ziemi w Azji południowo-wschodniej oraz sposób i stopień udziału Europy w tym procesie. W każdym z tych przypadków perspektywa ekonomiczna jest dobrym wyjściem do poruszania ważnych kwestii i postawienia czterech fundamentalnych pytań: kto jest czego właścicielem, kto czym się zajmuje, kto co otrzymuje oraz co się dzieje z powstałą nadwyżką bogactwa¹⁹.

Po pierwsze, założenie, że istnieje rezerwa gruntów rolnych („nieużytków”, „gruntów marginalnych” i „niezamieszkanym”) w krajach globalnego Południa, które mogą rozwiązać światowy kryzys żywnościowy i energetyczny, jest błędne.

Po drugie, oficjalne roszczenia państwa do „nieprywatnych gruntów” (oraz starania państwa do zajęcia tych gruntów) podważają i naruszają prawa ludzi żyjących i pracujących na tych obszarach.

Po trzecie, zawłaszczanie ziemi prowadzi do wywłaszczania i/lub „niekorzystnego włączenia” ludzi w powstające enklawy kompleksów agrożywnościowo-paszowo-paliwowych.

Po czwarte, zawłaszczanie ziemi jest obecnie realizowane przez krajowe i międzynarodowe przedsię-

¹⁹ Bernstein, Henry, *Class Dynamics of Agrarian Change*, Halifax: Fernwood; MA: Kumarian, 2010.

biorstwa, często przy wsparciu i zachęcie ze strony rządów danego kraju.

Po piąte, większość produkowanych produktów – żywność, pasza, paliwo – jest eksportowana lub wytwarzana na eksport do innych krajów, w ramach łańcucha i logiki globalnego przemysłowego kompleksu agrożywnościowo-paszowo-paliwowego.

Wreszcie na koniec, międzynarodowe przedsiębiorstwa i ich krajowi partnerzy, elity i biurokraci, są tymi, do których trafia większość powstałych bogactw, co ma ograniczone pozytywne oddziaływanie na zapewnienie źródeł utrzymania społecznościom rolniczym.

Możemy wyciągnąć więcej wniosków, lecz na obecną chwilę te sześć wspólnych przekazów odpowiednio prezentuje dynamikę polityczno-ekonomiczną zawłaszczania ziemi w danym regionie. Siła napędowa procesu zawłaszczania ziemi w Azji południowo-wschodniej jest zarówno wewnętrzna, jak i zewnętrzna. W tym kontekście powinniśmy krytycznie obserwować rolę Europy w procesie zawłaszczania ziemi w tym regionie.

Oczywiście rządy i instytucje europejskie nie są aż tak poważnie zaangażowane w bezpośrednio zawłaszczanie ziemi w Azji południowo-wschodniej jak podmioty z tego regionu (np. Chiny, Korea Południowa, kraje Zatoki Perskiej) – nawet w porównaniu z bardziej bezpośrednią rolą Europy w wielu przypadkach zawłaszczania ziemi w Afryce, byłym ZSRR/Azji Centralnej i Ameryce Południowej. Niemniej jednak byłoby szaleństwem sądzić, że Europa nie ma nic wspólnego z tym, co obecnie dzieje się w Azji południowo-wschodniej.

Rola Europy w procesie zawłaszczania ziemi w Azji południowo-wschodniej jest wieloraka:

- (1) W pewnym stopniu Europa jest zaangażowana w niektóre bezpośrednie i aktualne inwestycje na gruntach azjatyckich, poprzez konwencjonalny sektor agrobiznesu lub kapitał finansowy.
- (2) Niektóre polityki europejskie, np. obowiązkowe mieszanie paliw tradycyjnych z biopaliwami oraz polityka krajowej produkcji i obrotu biopaliwami, mają znaczny pośredni i bezpośredni wpływ na zawłaszczanie ziemi.
- (3) Niektóre z państw członkowskich UE mogą być zaangażowane w politykę gruntową, która przypadkowo może ułatwiać – a nie blokować – postępujący proces zawłaszczania ziemi.
- (4) Niektóre z instytucji światowych, np. Bank Światowy, do których należą państwa UE, mogą wspierać politykę gruntową motywującą i promującą zawłaszczanie ziemi.
- (5) Choć istnieją relatywnie postępowe wytyczne dotyczące polityki gruntowej, nie są one aktywne. Chodzi tu o unijne Wytyczne polityki gruntowej dla krajów rozwijających się z 2004 roku, które potencjalnie mogą chronić prawo ludności ubogiej do zasobów ziemi, ale tak się nie dzieje.
- (6) Europa bezpośrednio i pośrednio wspiera rozwiązania głównego nurtu proponowane dla problemu globalnego zawłaszczania ziemi poprzez formuły „win-win”, np. „kodeks postępowania”. Rozwiązania te jednak raczej promują zawłaszczanie ziemi, zamiast mu zapobiegać.
- (7) Stale nie są kwestionowane podstawowe przyczyny kryzysu żywnościowego i energetycznego, np. sam model przemysłowego kompleksu agrożywnościowo-paszowo-paliwowego, kontrolowanego przez korporacje.

Niniejsza publikacja powstała w ramach projektów:

„Potrzebujemy naszej ziemi! – stworzenie i upowszechnienie narzędzi edukacyjnych dla nauczycieli, wykładowców i organizacji pozarządowych w Polsce na temat wpływu dostępu do ziemi na suwerenność żywnościową i możliwości rozwoju w krajach Południa” to projekt skierowany do osób zajmujących się edukacją rozwojową, mający na celu podniesienie jakości prowadzonych działań oraz zwiększenie świadomości na temat zagadnienia dostępu do ziemi.

Projekt jest współfinansowany w ramach programu polskiej współpracy rozwojowej Ministerstwa Spraw Zagranicznych RP w 2011 r.

Projekt jest realizowany w okresie: maj–grudzień 2011 r.

Na swoim to trzyletnia kampania, której celem jest uświadomienie społeczeństwa oraz wspieranie suwerenności żywnościowej i dostępu do ziemi ludności lokalnych w krajach Globalnego Południa, jako skutecznej strategii walki z ubóstwem i głodem na świecie.

Projekt jest finansowany ze środków Unii Europejskiej w ramach programu EuropeAid.

Projekt jest realizowany w okresie: kwiecień 2011–marzec 2014 r.

Projekt realizowany jest we współpracy z następującymi organizacjami:

- Transnational Institute (TNI), Holandia, www.tni.org
- Foodfirst Information and Action Network (FIAN) International, www.fian.org
- FIAN Austria, www.fian.at
- FIAN Holandia, www.fian-nederland.nl
- FIAN Niemcy, www.fian.de
- Forschungs – und Dokumentationszentrum Chile-Lateinamerika e.V. (FDCL), Niemcy, www.fdcl-berlin.de
- União Nacional de Camponeses (UNAC), Mozambik
- Coordination Nationale des Organisations Paysannes du Mali (CNOP), Mali, www.cnop-mali.org
- Comisión Intereclesial de Justicia y Paz (CIJyP), Kolumbia, www.justiciaypazcolombia.com
- Focus on the Global South (Focus), Tajlandia, www.focusweb.org

Zachęcamy do kontaktu z nami oraz odwiedzania naszej strony internetowej www.igo.org.pl oraz serwisu Silne Południe (www.silne-poludnie.pl), gdzie można na bieżąco śledzić informacje dotyczące tej tematyki, jak również brać udział w akcjach, np. e-petycjach.

IGO

Instytut Globalnej
Odpowiedzialności

Instytut Globalnej Odpowiedzialności (IGO) jest niezależną, apolityczną organizacją pozarządową zrzeszającą ludzi, którzy podzielają pogląd o współzależności świata. Głównym celem IGO jest promowanie solidarności globalnej oraz podnoszenie świadomości na temat współodpowiedzialności za losy świata. Wierzymy, że każdy z nas jest globalnym obywatelem, którego codzienne decyzje i wybory wpływają zarówno na ludzi w innych częściach świata, jak i na przyszły kształt naszej planety.

Instytut Globalnej Odpowiedzialności

ul. Bachmacka 1/11

02-647 Warszawa

www.igo.org.pl

ISBN 978-83-928244-6-6